

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті розкрито аспекти вивчення особливостей розвитку Я-концепції у майбутніх вчителів початкових класів. Розкрито поняття Я-концепції та різницю між Я-концепцією та самозвітом. Представлено порівняльний аналіз особливостей розвитку Я-концепції майбутніх вчителів початкових класів на різних етапах навчання.

Ключові слова: Я-концепція, самозвіт, студенти.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Гуманістична психологія, у руслі якої здійснюється будівництво сучасного освітнього процесу, ґрунтується на визнанні самоцінності особистості як унікальної цілісної системи. "Суб'єкт-суб'єктна" парадигма розвивальної взаємодії вчителя і дитини є основою особистісно зорієнтованої педагогіки, яку може втілювати лише той учитель, який сам утвердився як особистість і є достатньо самоактуалізованим. Саме з цим пов'язані особливі вимоги до його особистих якостей і здібностей.

Особистісне зростання студента, як майбутнього вчителя, є однією з актуальних проблем педагогічної освіти. Вікова психологія визначає студентський вік як період найбільш чутливий для розвитку основних соціогенних потенцій людини, завершення становлення особистості та утвердження свого Я. Реалізація науково-практичної моделі підготовки майбутнього вчителя має враховувати цю індивідуально-особистісну педагогічну парадигму студента, призводити до теоретичного осмислення і систематизації, коригування його розрізненого життєвого досвіду відповідно до системи педагогічної науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Різні аспекти психології вчителя були і залишаються в центрі уваги дослідників (В.В. Власенко, В.І. Войтко, Ф.Н. Гоноболін, О.В. Киричук, С.В. Кондратьєва, Т.В. Кузьміна, О.Г. Мороз, Д.Ф. Ніколенко, І.О. Синиця, В.О. Сластьонін, Р.П. Скульський, О.І. Щербаков та ін.). Частково проблема Я-концепції розглядається при дослідженні самосвідомості вчителя (О.М. Боброва, І.Я. Лернер, Л.М. Мітіна, В.П. Саврасов, П.О. Шавір, Г.М. Юсупов та ін.).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Водночас, Я-концепція вчителя як необхідна психологічна передумова успішної педагогічної діяльності, вивчена недостатньо. Мало дослідженим є питання особливостей розвитку Я-концепції майбутніх учителів початкових класів на різних етапах професійної підготовки, що і постає предметом розгляду цієї статті.

Формулювання цілей статті: здійснити порівняльний аналіз особливостей розвитку Я-концепції майбутніх учителів початкових класів на різних етапах навчання; окреслити шляхи оптимізації навчально-виховного процесу в педагогічному ВНЗ у руслі даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У світлі сучасних інтеграційних процесів в освіті та їх гуманістичної спрямованості, питання вимог до особистості вчителя початкової школи постає особливо гостро. Зокрема, дослідники вирізняють наступні характеристики педагога, який здатний до ефективної взаємодії у навчально-виховному процесі: бачити в кожному учневі не об'єкт педагогічного впливу, а самостійну особистість, яка постійно розвивається, має право на самоствердження, самовираження та самореалізацію; уміє жити в реальному світі, у ситуації "тут і тепер", об'єктивно сприймати факти, долати власні психологічні захисти; несе особисту відповідальність за ситуації, що виникають, усвідомлює необхідність знати, що відбувається з дитиною, намагається їй допомогти; здатний сам змінюватися і змінювати навколишнє середовище, наділений здатністю до творчості; дбає про свій особистісний потенціал, моральний і духовний розвиток; володіє такими якостями як конгруентність, емпатія, здатність до прийняття і розуміння, адекватна самооцінка; характеризується позитивною Я-концепцією і є прикладом для вихованців [7].

Педагог з позитивною Я-концепцією завжди вірить у творчі сили і можливості дитини, досягнення нею значущого результату, поступово уступаючи школяреві ініціативу в реалізації навчального процесу, що є однією із важливих умов реалізації гуманістичної парадигми в сучасній освіті.

Я-концепцію можна розглядати як властивий кожній людині набір установок, спрямованих на саму себе. Вона утворює важливий компонент самосвідомості людини, бере участь у процесах саморегуляції і самоорганізації особистості, оскільки визначає інтерпретацію досвіду і служить джерелом очікувань людини [8].

Складові Я-концепції піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, а в психологічному плані вони нерозривно взаємопов'язані. Так, когнітивний компонент самосвідомості, образ Я, його формування в юнацькому віці, безпосередньо пов'язаний з емоційно-оцінювальною складовою, самооцінкою, а також з поведінковою, як регулятивною складовою Я-концепції.

Вивченню Я-концепції присвячені цілі томи наукових праць, розроблено безліч методик, які вимірюють різні аспекти цього психологічного феномена. Проблема дослідження полягає в тому, що Я-концепція є динамічним психологічним утворенням, яке самовизначається і трансформується впродовж життя людини. Крім того, особливо в юнацькому віці, найбільш вагомим у розвитку Я-концепції постає значення досвіду соціальної взаємодії та самовизначення особистості, зокрема професійного.

Переважає більшість засобів діагностики Я-концепції ґрунтуються на самозвітах. Це, в основному, ретельно продумані питальники, вельми зручні при груповому тестуванні. Комбс, Соупер і Коурсон (1963) вважають, що методики, які претендують на вимірювання Я-концепції, насправді досліджують самозвіти, а це не одне і те ж. Автори пропонують чітко

розрізняти поняття "Я-концепція" і "самозвіт", оскільки зміст цих термінів, на їхню думку, є близьким, але не тотожним. Учені дотримуються наступної точки зору: "Як впливає з усіх визначень, Я-концепція – це все, що індивід вважає собою або своїм, все, що він думає про себе, всі властиві йому способи самосприймання. З іншого боку, самозвіт – це самоопис, що дається в ситуації комунікації, тобто для іншого, це висловлювання про себе. Немає сумніву, що Я-концепція впливає на ці висловлювання. Однак між ними не може бути повної тотожності. Самозвіт є прикладом інтроспекції і, як такий, не може вважатися об'єктивним показником не тільки з позицій сучасної феноменалістичної психології, але навіть і з позицій більш ранніх, традиційних напрямів психологічної думки" [2, с. 246].

Ступінь, в якому самозвіт здатний відобразити реальність Я-концепції індивіда, визначається наступними чинниками: ясністю індивідуальної самосвідомості; наявністю адекватних символів для її вираження; готовністю індивіда до співробітництва; соціальними очікуваннями; почуттям особистої адекватності індивіда; відсутністю у нього відчуття загрози в ситуації самоопису.

У зв'язку з цим Паркер (1966) зазначає: якщо ці чинники дійсно впливають на надійність самозвітів, то вивчення Я-концепції методами такого типу повинно давати вельми сумнівні результати. Водночас, багато дослідників вважають, що вивчення Я-концепції обов'язково має спиратися на самозвіт, оскільки головною вимогою феноменалістичного підходу в психології є врахування особливостей індивідуального сприймання. Зважаючи на це, з метою діагностики особливостей Я-концепції майбутніх учителів початкових класів нами був використаний проективний тест Куна "Хто Я?", що дозволило отримати дані самоопису і самоуявлення респондентів про різні модальності власного "Я" [9].

Дослідження проводилося зі студентами першого і п'ятого курсів Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, які навчаються на відділенні підготовки вчителів початкових класів Інституту педагогіки та психології. У психодіагностичному обстеженні взяли участь 75 осіб (з них 35 – студенти першого курсу і 40 п'ятикурсників).

Здійснивши діагностику та визначивши середньогрупові значення досліджуваних характеристик з метою їх порівняння, ми отримали результати, на аналізі яких зупинимось детальніше.

З метою зіставлення кількісних показників та здійснення порівняльного якісного аналізу, відобразимо дані діагностичного дослідження на діаграмі.

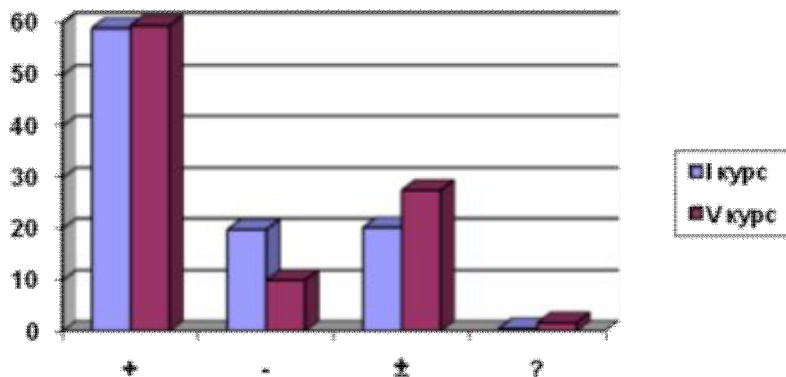

Рис. 1. Динаміка оцінювання студентами своїх характеристик за методикою Куна "Хто Я?" (%)

На рисунку чітко простежується, що студенти п'ятого курсу схильні більш позитивно оцінювати себе (співвідношення "+" і "-"). За одержаними у ході діагностики даними 62,5% обстежуваних виявився завищений рівень самооцінки (для порівняння, на першому курсі цей показник становить 31%), 5% респондентів мають занижену самооцінку (I курс – 31 %) і 32,5 % характеризуються її середнім рівнем. Як відомо, адекватна самооцінка полягає у здатності особистості реалістично усвідомлювати й оцінювати як свої переваги, так і недоліки, за нею стоїть позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. Людина з такою самооцінкою ставить перед собою реально досяжні і відповідні власним можливостям цілі та завдання, здатна брати відповідальність за свої невдачі й успіхи, впевнена у собі, прагне до самореалізації.

Досить значний відсоток студентів п'ятого курсу (у порівнянні із першим) мають завищену самооцінку. Деякою мірою це пояснюється тим, що опитувані уже стоять на порозі повноцінного дорослого самостійного життя, де вони самі відповідатимуть за себе і свої вчинки. У цей віковий період, ще не залишивши стіни навчального закладу, студенти, зазвичай, часто будують нереалістичні плани, багато очікують від себе і життя, амбітні, але водночас наполегливі, цілеспрямовані. Можна стверджувати, що такий рівень самооцінки є навіть корисним у цій ситуації, оскільки допомагає людині сподіватися на краще та долати труднощі.

Цікавими виявилися дані щодо типів особистості випускників і першокурсників (див. рис. 2).

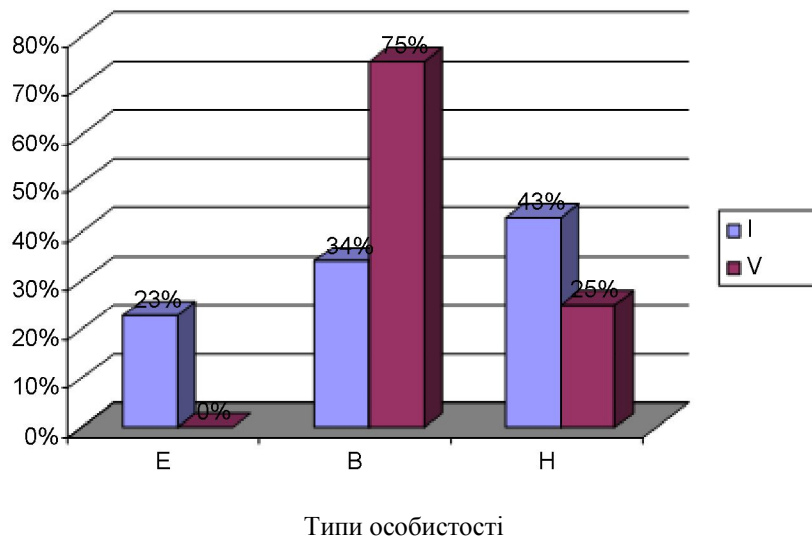

Рис. 2. Порівняльна діаграма діагностованих типів особистості

З даних діаграми чітко видно, що переважаюча кількість студентів п'ятого курсу належать до врівноваженого типу особистості (B). Таким людям властива стійкість до стресу, уміння конструктивно вирішувати конфлікти, налагоджувати та підтримувати різноманітні контакти, вони відрізняються толерантністю, терпимістю до недоліків інших. Характерно, що жодний випробуваний випускник не був віднесений нами до емоційно-полярного типу (E), на відміну від студентів першого курсу. Цьому типові властивий максималізм в оцінках, різка зміна настрою, емоційність, суб'єктивізм у ставленні до людей, залежність стосунків від особистих симпатій.

Оцінювання першокурсниками уявлень про себе виявило приналежність більшості досліджуваних до нестійкого типу особистості – 43%, 23% обстежуваних належать до емоційно-полярного типу і 34% – до врівноваженого. Як бачимо, значній частині студентів першого курсу, які належать до нестійкого типу (H), притаманні нерішучість, сумніви, складність у прийнятті рішень. Такі показники, на наш погляд, можна пояснити особливостями вікового розвитку першокурсників у період ранньої юності, процесами самовизначення, его-ідентифікації, пошуку і пізнання себе, виробленням ставлення до тих чи інших явищ і подій життя, завершенням формування світоглядних позицій.

Рефлексія, яка виявляється в легкості та різноманітності диференціації людиною модальностей та ідентичностей свого "Я", у 63% респондентів знаходиться на середньому рівні розвитку (кількість дискретних тверджень лежить в інтервалі від 5 до 14), 3% обстежуваних виявили її низький рівень (до 4 висловлювань), 34% студентів-першокурсників мають високий рівень розвитку рефлексії (більше 15 виразів).

Щодо самооцінки сфер ідентичності, то, згідно середньогрупових показників, найбільшу відсоткову частку мають слова із модальності "Соціальне Я" – 43,5% всіх відповідей; 22,9% – "Комунікативне Я"; 17,6% відповідей отримало "Рефлексивне Я"; 12,6% – "Діяльнісне Я"; 2% – "Перспективне Я"; 0,9% – "Фізичне Я"; жодне твердження не стосувалося "Матеріального Я".

Психолінгвістичний аналіз відповідей виявив стійку закономірність переважаючого використання іменників для означення характеристик своєї особистості над прикметниками і дієсловами. Так, студентами першого курсу найбільше використовувалися іменники, значно менше – прикметники і практично не були застосовані дієслова для опису своїх властивостей. Дана тенденція свідчить про стійку потребу людини у визначеності і стабільності. Брак дієслів означає невпевненість у собі і недооцінку своєї ефективності, що може пояснюватися особливостями вікового розвитку студентів, процесами особистісного, професійного, світоглядного самовизначення, а також низького рівня знання себе, своїх особливостей та ригідності мислення.

Не менш цікавим та пізнавальним виявилось дослідження та порівняння рівня диференціації студентами власних особистісних ідентичностей. Сфери ідентичності, виділені у методиці Куна, змістовно і сутнісно співвідносяться із поняттям "модальність Я". Одержані кількісні показники добре піддаються якісному аналізу та інтерпретації.

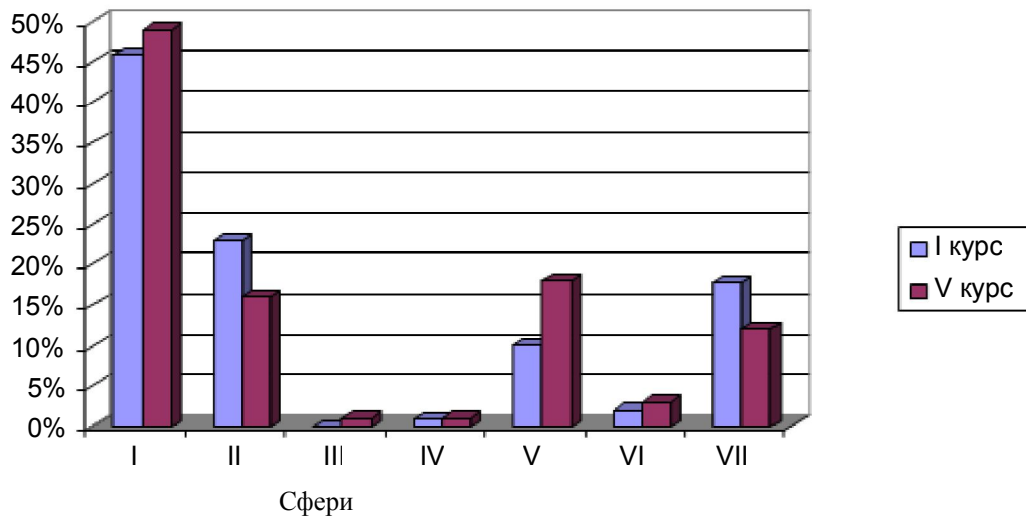

Рис. 3. Порівняльна діаграма диференціації сфер ідентичності студентами першого та п'ятого курсів

* I – соціальне Я; II – комунікативне Я; III – матеріальне Я; IV - фізичне Я; V – діяльнісне Я; VI – перспективне Я; VII – рефлексивне Я.

Діаграма на рисунку 3 демонструє, що обстежувані випускники зуміли диференціювати всі визначені методикою модальності Я-концепції, тоді як першокурсники не приділили увагу "матеріальному Я".

У студентів як першого курсу, так і п'ятого курсів простежується чітко переважання соціальних характеристик ("соціальне Я") над іншими. Це є дещо негативною тенденцією, адже відсутність у самоописі індивідуальних характеристик при зазначенні безлічі соціальних ролей може свідчити про невпевненість людини, наявність страху саморозкриття, небажання широко працювати над завданнями тесту, закритість, а в деяких випадках – інфантильність або переживання кризи ідентичності. Водночас збільшення у самописах випускників відсоткової частки "соціального Я" над усіма іншими, може бути обумовлене особливостями їх життєвого простору, набуттям нових ролей, яких не було раніше (багато хто знаходить першу роботу, одружується, народжує дітей тощо).

Заслугове на увагу зростання у випускників відсотка ідентифікації "діяльнісного Я", порівняно із першим курсом (18% і 10% відповідно). Діяльнісна ідентичність дає важливу інформацію про людину і включає в себе опис занять, захоплень, а також самооцінку здібностей до діяльності, особливо професійної, самооцінку навичок, умінь, знань, досягнень. Зазначимо, що ідентифікація свого "діяльнісного Я" пов'язана зі здатністю зосередитися на собі, стриманістю, вираженістю вчинків, а також з дипломатичністю, умінням працювати з власною тривогою, напругою, зберігати емоційну стійкість, тобто, крім свого очевидного змісту, є відображенням сукупності емоційно-вольових і комунікативних здібностей, які особистість використовує при безпосередній взаємодії з іншими людьми.

Аналіз часового аспекту ідентичності ("перспективне Я") здійснювався, виходячи з твердження, що успішність взаємодії людини з навколишніми припускає відносну наступність і послідовність її минулого, сьогодення і майбутнього "Я". Особлива увага зверталася на наявність в самоописі ідентифікаційних характеристик, які пов'язані з перспективами, побажаннями, намірами, мріями, що стосуються різних сфер життя. Очевидно, наявність цілей, планів на майбутнє має велику значущість для характеристики внутрішнього світу людини загалом, відображає той аспект її Я-ідентичності, спрямований на подальшу життєву перспективу, виконує екзистенціальну і цільову функції. Варто зауважити, що в обстежуваних студентів п'ятого курсу спостерігається, хоч і незначне, проте збільшення рівня часової перспективи, спрямованої у майбутнє, що, ймовірно, пов'язано із планами щодо завершення навчання у ВНЗ.

Щодо рівня рефлексії, то 72,5% випускників і 63% першокурсників характеризуються її середнім рівнем, високим – 27,5% і 34% відповідно. Цікаво, що серед студентів п'ятого курсу не діагностувався низький рівень розвитку цієї властивості, тоді як на першому курсі він виявлений у 3% респондентів. Як правило, особа з більш розвиненим рівнем рефлексії швидше і легше знаходить відповіді, що стосуються її власних індивідуальних особливостей.

Психолінгвістичний аналіз самоописів випробуваних виявив переважання у випускників використання іменників для означення своєї особистості, що свідчить про потребу обстежуваних у визначеності, стабільності, тоді як 8% першокурсників використали для опису себе переважно прикметники, що може говорити про емоційність, прагнення уваги, демонстративність поведінки.

Висновки. Порівняльний аналіз одержаних результатів дослідження студентів 1-го і 5-го курсів, дозволив виявити наступні тенденції розвитку Я-концепції майбутніх учителів початкової школи:

1) Більшість випускників, порівняно з першокурсниками, характеризується емоційною стійкістю та врівноваженістю, здатністю опиратися стресовим впливам та швидко приймати рішення, підтримувати стосунки з навколишніми. Для студентів першого курсу притаманний максималізм в оцінці подій і явищ, а також деяка нестійкість переконань, нерішучість, відчуття труднощів при прийнятті рішень.

2) П'ятикурсники, загалом, володіють вищим рівнем рефлексивності, як здатності усвідомлювати причини своєї поведінки, розуміти і знати себе.

3) У студентів першого курсу нижчий рівень здатності до диференціації своїх ідентичностей у порівнянні із п'ятим. Яскраво вираженою негативною тенденцією є наявність великої частки ідентичності "соціального Я" як у випускників, так і у студентів першого року навчання.

4) Збільшення частки "діяльсного Я" у студентів п'ятого курсу свідчить про актуалізацію потреби випускників у професійній діяльності, налаштування на подальше працевлаштування.

5) Низький рівень ідентифікації "перспективного Я", як зверненості особистості в майбутнє, цілепокладання, в обох групах є тривожною тенденцією, яка зберігається від початку і до завершення навчання. Це свідчить про наявність страху перед майбутнім, нездатністю студентів будувати плани та ставити досяжні цілі. Мало хто із досліджуваних зазначав часовий аспект ідентичності, зверненої у майбутнє, особливо що стосується педагогічної діяльності.

6) В обох експериментальних групах чітко простежується виражена потреба в опорі, надійності, стабільності та визначеності, спостерігається загальна недооцінка студентами своєї ефективності, що може виявлятися у невпевненості, нерішучості, усвідомленні своєї незначущості у житті.

Таким чином, проведене дослідження дало змогу оцінити особливості розвитку складових Я-концепції студентів на різних етапах навчання. Були виявлені як позитивні, так і негативні тенденції. Висуваючи гіпотезу про те, що навчання у вищому навчальному закладі сприяє розвитку певних якостей особистості студента, як майбутнього суб'єкта педагогічної діяльності, за результатами діагностики ми змогли встановити, що до завершення навчання посилюється прояв таких властивостей як впевненість, рішучість, емоційна врівноваженість, позитивне оцінювання студентами самих себе і свого життя, підвищення рівня рефлексії, що є підґрунтям для формування позитивної Я-концепції. Поряд із цим, виявилися тривога перед майбутнім, страх самовираження та саморозкриття, егоцентричні тенденції, відсутність бачення перспективи майбутньої діяльності та ідентифікації себе як професіонала. Такі результати можна пояснити як особливостями індивідуального розвитку студентів, так і певними недоліками в організації навчально-виховного процесу.

Перспективи подальших розвідок. Здійснене нами дослідження об'єктивує проблему оптимізації системи професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи з метою гармонізації їх Я-концепції. Йдеться не стільки про прямий вплив на побудову змісту і форм навчання, скільки про створення новітньої освітньої концепції, яка б ефективно впливала на внутрішню організацію суб'єктів навчального процесу, що і становить перспективу подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 449 с.
2. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. / Гуменюк О.Є. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
3. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Исаев Е.И. // Психология обучения. – 2000. – № 11. – С. 27.
4. Кон И. С. Психология юношеского возраста / Кон И.С. – М., 1997.
5. Крамаренко А. М. Гуманістична спрямованість діяльності майбутніх учителів початкових класів / Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць / Ред. кол. Т.І. Сущенко та ін. – Київ-Запоріжжя, 2003. – Вип. 28. – С.125-129.
6. Максименко С. Професійне становлення молодого вчителя / Максименко С., Щербак Т. – Ужгород: Закарпаття, 1998.
7. Пехота Е.Н. Индивидуализация профессиональной подготовки учителя / Пехота Е.Н.; под общ. ред. И.А. Зязюна. – К.: Вища школа, 1997. – 281 с.
8. Психология самосознания: Хрестоматия / [ред.-сост. Райгородский Д. Я.]. – Самара: Издат. Дом "БАХРАХ – М", 2003. – 672 с.
9. Ткачук С. Психологічний аналіз самотворення позитивної Я-концепції / Ткачук С. // Психологія і суспільство. – 2003. – №3. – С. 107-114.
10. Федорінов Д. Формування Я-концепції у юнацькому віці / Федорінов Д. // Психолог. – 2006. – № 10. – С.5-8.

Подано до редакції 07.12.11
